

Ф. Г. Туранли

СТОСУНКИ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ З КРИМСЬКИМ ХАНСТВОМ І ПОРТОЮ ЗА ОСМАНО-ТУРЕЦЬКИМИ ЛІТОПИСАМИ

Розглядаючи османське та кримськотатарське історіописання, варто наголосити, що такі особи як / sultan / султан; / han / хан; وزیر اعظم / vezîr-i a'zam / великий візир; / şeyh-ül İslâm / шейх-уль-іслам¹ – мали власний меджліс – / meclis, коло друзів, радників, прихильників, де зачитувались історичні твори, обговорювалися зафіксовані в них події. У цьому зв'язку необхідно звертати увагу не тільки на думки та судження авторів, які тлумачили відповідні події та факти, а й на думки, що висловлювались іншими присутніми під час дискусій. Це дає змогу віднайти джерело відповідних думок і збагнути витоки тих чи інших оцінок історичних подій. З цієї точки зору особливо цінним джерелом для реконструкції історичних подій є офіційні документи, накази та рішення, видані правителями або великим меджлісом від імені правителів османського уряду, а також промови та кореспонденція султана чи хана, які фігурують в історичних творах.

Зазначимо, що на творах офіційних істориків у XVII ст. позитивно позначалося підвищення культурного та освітнього рівня певних верств суспільства, що, у свою чергу, впливало не тільки на зміст, а й на методику історіописання. Взірцем наукового осягнення особливостей османської історіографії цієї доби є методика дослідження та інтерпретації текстів історичних творів і архівних документів, опрацьована в роботах Агатангела Кримського, Омеляна Прицака, Ярослава Дашкевича, Ісмаїла Накки Узунчаршили, Галіла Іналджика та інших вчених, що дозволило прояснити значення османських писемних джерел для дослідження історії українсько-турецьких взаємин², державотворчих процесів і для розвитку українського сходознавства загалом.

Ключове місце серед джерел історіографічного характеру, що стосуються до історії України, посідають “Історія Печеві” تاریخ / Peçevi Târîhi Ібрагіма Печеві (роки життя: 1572–1650); “Підсумок історії” فذلکھی تاریخ / Fezleke-i Târîh, де висвітлюється період османської історії (1591–1654 рр.) Катіба Челебі / Мустафи бін Абдуллага (роки життя: 1609–1657); “Історія зброєносця” سلحدار تاریخ / Silâh-dâr Târîhi Сілахдара Финдиклили Мехмеда Аги (роки життя: 1658–1723)³; “Літопис” وقایعنامه / “Vakâyi’-nâme”, в якому знаходимо опис подій 1648–1682 рр. Абдурагмана Абді Паші; “Здобуття Кам’янця [Подільського]” قمانیچه فتحنامہسی / Kamânîçe Feth-nâmesi Юсіфа Набі (поет, філософ-суфі, роки життя: 1642–1712); літописні твори “Історія хана Іслама Гірая III” اوچنجی اسلام گرای خان تاریخ / Üçüncü İslam Giray Han Târîhi Гаджі Мехмеда Сена’ї Киримли⁴ та “Процвітання ханів” گؤلونی حاتان / Gülbîn-i Hânân, розділ “Хан Іслам Гірай III”, / Üçüncü İslam Giray Han Галіма Гірая Султана; “Країна татар за даними семи мандрівників” Es-seb’-û’s-seyyâr fi ahbâr mülûk ül-Tatar Сеїда Мехмеда Ризи; “Історія Наїми” نايمہ تاریخ / Naîmâ Târîh-i – виклад османської історії періоду 1591–1659 рр. Мустафи Наїми Ефенді (роки життя: 1655–1716).

Цінними є відомості про міста і фортеці Північного Причорномор’я (Ізмаїл, Акерман, Бендери, Очаків, Кілія та ін.) від турецького мандрівника Е. Челебі, який подорожував по Україні в XVII ст.⁵ Літопис Гаджі Алі Ефенді⁶ “Історія Кам’янця”, який належить до категорії так званих джерел “з перших рук”, у бібліотеці рукописів (фонд

“Лала Ісмаїл”, реєстр № 308) ім. Сулеймана Законодавця в Стамбулі. У зазначеному джерелі говориться про те, що під час правління султана Мехмеда IV з метою захисту українських козаків від зазіхань Польщі було оголошено “Кам’янецький похід” 1672 р. Слід сказати, що цю воєнну кампанію, яка тривала 189 днів, очолював особисто султан. У результаті цього походу були завойована Кам’янець-Подільська фортеця, підписаний Бучацький мирний договір, згідно з яким Поділля було передано під владу османської держави, а лінія кордонів цієї держави на півночі досягла найвіддаленіших країв. Згаданий автор літопису як учасник названої кампанії, вказує на причини зазначеного походу, повідомляє про звернення гетьмана українських козаків П. Дорошенка до Мехмеда IV, про порушення польським королем умов раніше укладеного мирного договору, а також про підготовку до названого походу. Слід підкреслити, що відомості, отримані з цього джерела, свідчать про розвиток дипломатичних відносин Української козацької держави у другій половині XVII ст.⁷

Зрозуміло, що, розробляючи цю тему, важко було обійтися без вже здійснених досліджень істориків, які працювали на теренах Європи, як-от: “Історія Османської імперії: піднесення та занепад” / *Incrementa atque decrementa Aulæ Othomanicæ* Дімітрія Кантеміра⁸ (роки життя: 1673–1723); “Історія Османської імперії” / “*Geschichte des Osmanischen Reiches*” Йозефа фон Хаммера-Пургштала (роки життя: 1774–1856). Ми не залишили поза увагою той факт, що окремі сюжети з вказаних праць вже стали надбанням українських істориків завдяки їхнім перекладам українською, польською, англійською, німецькою, французькою, російською мовами⁹. Звичайно, з огляду на специфіку нашої теми ці матеріали потребували поглибленого та більш критичного аналізу.

Особливість джерельної бази нашого дослідження полягає в тому, що її основу складають не україномовні тексти, а писемні пам’ятки османсько-турецькою мовою: “літописи” (*واقعاتنامه* / *vakâui’-nâme*) та архівні документи, пов’язані з історією Української козацької держави та її відносин з османською державою і Кримським ханством у другій половині XVI – першій половині XVIII ст. Почерпнуті відомості з вищезазначених джерел стали “відправною точкою” для трактування процесу розвитку взаємозв’язків між гетьманським та османським урядами.

З-поміж османських історіографічних джерел XVI–XVIII ст. велику увагу приділено таким працям, як “Природа країн та ступені сходження” (*تباكاتول ميماليكي و درجاتول مساليكي* / *Tabakatü’l-memâlik ve derecâtü’l-mesâlik*) Мустафи Челебі Джелалзаде Нішанджи (1494?–1567), “Історія Печеві” (*تاریخ پچهوی* / *Tarih-i Peçevî*) Ібрагіма Печеві та “Історія зброєносця” (*سلحدا تاریخی* / *Silâh-dâr Târîh-i*) Сілахдара Финдикли Мехмеда Аги. Їхнє джерельне значення полягає не тільки в наявності фактичного матеріалу щодо політичних, економічних і соціальних проблем Османської імперії та прилеглих до неї країн, а й у самобутній манері викладу та оцінці подій, їхнього багатоаспектного характеру. Прикметною рисою вказаних творів є ще й те, що їхні автори не залишалися байдужими спостерігачами історії, а болісно чи, навпаки, схвально діляться на сторінках відповідних рукописів своїми враженнями, коментарями, висловлюючи раз по раз певні поради, котрі, на їхній погляд, могли б поліпшити плін державного життя. Варто зазначити, що в самій Туреччині особливого значення надається праці “Підсумок історії” (*فذلکھی تاریخ* / *Fezleke-i Târîh*) Катіба Челебі, в якій висвітлюються події періоду 1591–1654 рр.

Конкретизуючи джерельне значення османських історичних творів для досліджень політичних стосунків Української козацької держави з Кримським ханством, налагодження та розвитку їхніх дипломатичних відносин у XVII столітті, можна звернутися до праць Катіба Челебі / *کاتب چلبی* / *Kâtib Çelebi* (“Підсумок історії” / *فذلکھی* / *Fezleke-i Târîh*) та Мустафи Наїма / *نايما مصطفى* / *Mustafa Nâima* (“Історія Наїми” / *نايما تاريخ ي* / *Naîmâ Târîhi*), в яких значне місце відводилось “козацьким питанням”¹⁰. Згідно з відомостями, отриманими із вказаних робіт, наймасштабнішим з усіх морських походів, здійснених українськими козаками, був синопський похід у серпні 1614 р.

Зазначені автори повідомляли, що турецьке м. Синоп було захоплене запорозькими козаками, а населення цього міста – страчене, дітей взяли в полон, а саме місто підпалили. Йдеться і про те, що козаки повернулися додому з великою здобиччю¹¹.

Відомий дослідник історії Туреччини часів османської доби Віктор Остапчук на основі вивчення праць Катіба Челебі¹² дійшов висновку про велику кількість козацьких військових походів Чорним морем, здійснених у першій половині XVII століття, зокрема в 1614, 1616, 1621, 1624, 1625, 1638, 1639 рр.

Ми можемо навести деякі фрагменти з літописних творів, які мали велике значення для вивчення діяльності гетьманського уряду Богдана Хмельницького. Наприклад, у творі кримськотатарського автора Шейха Мехмеда Ефенді [зятя брата Тугай-бея, Султана Гельді, що загинув у боях з поляками під Жовтими Водами], зазначається: “Сейм [польський] ... дозволив [М.] Потоцькому вирушити в похід проти запорожців з 40-тисячним військом. Він же зібрав армію у 80 тис. чоловік і призначив свого сина командиром одного з загонів... Запорозький гетьман [Б. Хмельницький], довідавшись, що поляки готуються воювати, захвилювався і зібрав раду, на якій, після загального обміну думками, було вирішено звернутися з проханням про надання їм допомоги до кримського хана”¹³.

У вказаному творі говориться про кількість польського війська, яке, за ухвалою сейму, на чолі з Миколою Потоцьким мало вирушити на терени України, а також зафіксовано факт прибуття козацьких посланців спочатку до фортеці Фераг-Кермана, до Тугая, котрий разом з послами вирушив потім до Бахчисарая¹⁴. Далі йдеться про прихильне ставлення хана до українських послів і про його згоду захищати запорожців від поляків.

Можна припустити, що якраз тоді козаки, звільнивши сина Тугай-бея з полону, привезли його батькові, отож Тугай-бей погодився спільно воювати проти ворогів українського гетьмана.

В “Історії хана Іслама Гірая III” / *تاریخی* / Üçüncü İslam Giray Han Târihi Гаджі Мехмеда Сена’ї Кримського знайшли відображення відомості про причини спалаху національно-визвольної боротьби (1648–1654 рр.) українців під проводом гетьмана Богдана Хмельницького проти Польщі (релігійні, національні, економічні, політичні тощо), що й зумовило всенародний характер цієї війни. Мехмед Сена’ї докладно описав тогочасні міжурядові взаємини між Українською козацькою державою та Кримським ханством, наголосивши на тому, що відповідному перебігу подій посприяли прокримськотатарські симпатії самого запорозького гетьмана. Зближенню Криму й України сприяла згода кримського хана задовольнити прохання українського правителя про надання йому всебічної допомоги з боку ханського уряду, що привело до укладання українсько-кримського союзу¹⁵ наприкінці 1647–1648 рр. і зумовило успішний перебіг національно-визвольної боротьби на українських землях. На виконання згаданого договору кримський хан Іслам Гірай III особисто вирушив на допомогу козацькому гетьманові Б. Хмельницькому та очолив спільно з ним військовий похід проти королівського війська під Жовтими Водами і Корсунем в травні – червні 1648 року. Здобуті перемоги ще більше зміцнили позиції союзників¹⁶. Крім того, османський історик згадав ще одну переможну битву запорозьких козаків у союзі з кримськими татарами¹⁷ під Соколівкою в жовтні 1648 р. Автор зафіксував факт наступу і захоплення українськими козаками польських фортець Березане і Животів та детально описав Львівську битву, що супроводжувалася тривалою облогою цього міста.

Варто зазначити, що твір Мехмеда Сена’ї написаний за хронологією подій, вірогідність яких підтверджується іншими джерелами. Наприклад, відомості про співпрацю між гетьманським та ханським урядами в 1649 р., зокрема під час Зборівської битви, кількісне збільшення збройних сил союзників, кращу узгодженість їхніх дій, кроки до порозуміння між Богданом Хмельницьким та Ісламом Гіраєм III, які особисто брали участь у воєнних кампаніях, та ін. підтверджуються матеріалами літописів¹⁸ Самовидця, Софоновича, Граб’янки та Величка, а також дослідженнями Михайла Грушевського та ін.

Порівняння свідчень “Історії хана Іслама Гірая III” і твору “Процвітання ханів” *گۆلبینی حانان / Gülbîn-i Hânân*, розділ (“Хан Іслам Гірай III”) / *Üçüncü İslam Giray Hân* Галіма Гірая Султана з іншими документами дозволяє констатувати, що відповідні автори навели досить вірогідні відомості про хронологію битви під Збаражем, про склад та чисельність польської армії, розвідувальну діяльність кримського війська, службу євреїв у королівському війську, умови Зборівського перемир’я тощо. Водночас автори наголошували на героїзмі та відвазі запорозьких козаків.

У деяких частинах тексту зазначеного твору¹⁹ наведені важливі свідчення щодо військово-політичних взаємин України з Кримським ханством і з Річчю Посполитою. Наприклад, у тексті частини, що називається “Прибуття гетьмана [Б.] Хмельницького до Найщасливішого Володаря Держави, Завжди Переможця, Високодостойного Правителя [Іслама Гірая III] та його доброзичливе ставлення до прохання [Б. Хмельницького] надати останньому допомогу”, вказується на причини національно-визвольного руху в Україні, оцінка яких майже збігається з думками, висловленими в інших роботах вітчизняних та європейських авторів²⁰.

Автор вказаного вище літопису наголошував на ворожому ставленні Польщі до України і на намаганні підкорити її населення інтересам польської шляхти. Йдеться також про прибуття гетьмана Богдана Хмельницького зі своїм посольством до Криму наприкінці листопада 1647 року та про звернення цього гетьмана до правителя Кримського ханства Іслама Гірая III з проханням надати українському козацтву допомогу²¹. Літописець з пієтетом відгукується про українського гетьмана, як особу, що заслуговувала на пошану з боку ісламу, і називає його вождем Дніпровського козацтва.

У тексті частини цього твору під назвою “Рішення його Величності, Найщасливішого Володаря нашого часу, Завжди Переможця, Високодостойного Правителя [Іслама Гірая III] здійснити [військовий] похід проти невірних поляків та розповідь про вітроподібних татар-сміливців, які під час битви з польськими вояками заскочили своїх противників зненацька та завдали їм поразки”²² повідомляється про перший спільний похід запорозьких козаків із кримськими татарами, який розпочався на початку травня 1648 року, тобто про фактичну реалізацію умов укладеного договору, зокрема стосовно особистої участі кримського володаря Іслама Гірая III спільно з українським гетьманом Богданом Хмельницьким у війні проти Речі Посполитої²³.

Заторкаючи це питання, Гаджі Мехмед Сена’ї зазначав: “Тоді ж відбулося велике зібрання з нарадою... Вранці вдарили в тулумбаси, і армія вирушила в похід... (15а*). Далі повідомляється про те, що “ще напередодні з 500 (три тисячі п’ятсот) запорозьких козаків на своїх чайках прибули Дніпром. Вони затримали 80 (вісімдесят) польських вояків з командирами і постинали їм голови шаблями”²⁴.

Порівнюючи наведені свідчення з відомостями, які навів Самійло Величко, а саме про те, що “16 (26) травня [1648], на сьомий тиждень після Великодня... здалося, що наближалось стотисячне козацьке військо, але насправді в стані руху перебувало лише п’ятнадцять тисяч чоловік. Хмельницький того ранку мужньо вдарив по поляках своїм військом разом з ординським військом... Потім Хмельницький з Тугай-беєм, достеменно пересвідчившись, що вони одержали перемогу, самі полишили обози, але наказали своїй піхоті та гарматному підрозділу обов’язково розбити ворога вщент... Козаки рубали своєю гострою зброєю шляхетські голови, і переважна кількість польського війська попадала замертво, не витримавши такого смертельного удару”²⁵, на підставі чого можна зробити висновок про певну достовірність фактів, викладених Гаджі Мехмедом Сена’ї у вищезгаданій роботі, стосовно спільних дій українських козаків та кримських татар, що привели до перемоги над Річчю Посполитою.

У тексті наступної частини твору, що називається “Повернення Завжди Переможця, Високодостойного Володаря [Іслама Гірая III] з походу в свою резиденцію до Бахчисараю

* Нумерація сторінок (13б, 14а, 14б, 15а, 15б...) тексту в українському перекладі максимально наближена до нумерації сторінок у тексті оригіналу.

з великим скарбом завдяки допомозі Господа Всевишнього та пророка Мухаммеда (м. й. бл.)²⁶, наводяться відомості про повернення з військового походу Іслама Гірая III з перемогою і зазначається, що 30 травня поточного року “армія хана прибула до фортеці Корсунь, яка належала в той час полякам... Наступного дня прибув до хана Тугай-бей, де того урочисто прийняли. Вже за дві години перед фортецею Біла Церква (в цей час навколо цієї фортеці перебувало польське військо) були зорганізовані до бою воєнні загони” (21a)²⁷.

У тому ж самому тексті наведені відомості Гаджі Мехмеда Сена’ї про 2-й спільний військовий похід на Річ Посполиту, прибуття Б. Хмельницького в штаб кримської армії. Тут зазначається, що військовий табір українського гетьмана розташувався неподалік від фортеці Салле. Богдан Хмельницький разом з поважними командирами та військом чисельністю 10 (десять) тисяч чоловік прибув до штабу татарського війська. Тут козацького гетьмана урочисто прийняли, на нього та його сотників одягли коштовні каптани, а всім воїнам гетьмана були вручені цінні подарунки²⁸.

Після обговорення плану своїх воєнних дій, за словами автора, вони “разом вирушили на головне місто польського короля Ільбав²⁹. В п’ятницю 23 дня благословенного місяця рамазана³⁰ армія, наче море, оточила величезну фортецю Львів”³¹. В той самий час запорозькі козаки разом з воїнами Тугай-бея заблокували фортецю Соколів і після 3–4-денного бою завдали поразки силам противника³².

Важливими є свідчення про облогу Львова, яка тривала 22 дні. Посланці від супротивника звернулися до гетьмана Богдана Хмельницького з такою пропозицією: “Ми дамо двісті (200) тисяч золотих у скарбницю, а також заплатимо поголовний (подушний) податок”³³. Гетьман повідомив про це Іслама Гірая III, пропозицію поляків було прийнято, а облогу з міста знято. Після завершення й цього переможного походу наприкінці жовтня того ж самого року Іслам Гірай III зустрівся з Богданом Хмельницьким і Тугай-беєм та вручив їм шаблі і цінні подарунки.

Розглядаючи вищезазначений твір Гаджі Мехмед Сена’ї, варто звернути увагу на те місце, де говориться про дотримання запорозьким гетьманом Б. Хмельницьким усіх умов раніше укладеного договору з кримським правителем про створення спільного війська. Зокрема, автор зафіксував факт наступу і захоплення українськими воїнами фортець Березані і Животова. Окрім цього, на думку літописця, мешканцями останньої польської твердині були євреї, котрі потрапили в полон до запорозьких козаків і були передані ханові на знак демонстрації цим вірності козаків укладеній ними угоді з кримчаками.

Наступна частина проаналізованого нами твору має назву “Військовий похід Завжди Переможця, Високостойного Правителя [Іслама Гірая III] на Польщу”³⁴ і містить відомості про те, що посланці запорозького гетьмана з’явилися до кримського хана із запевненням того у своїй відданості, а також заявили, що вони є його вірними підданими і готові до війни з поляками. Автор подав досить докладну хронологію воєнних подій 1649 р., їхній розвиток, висвітлив ряд деталей Збараської битви³⁵, описав зустріч гетьмана Б. Хмельницького з турецькими командирами, зорганізовану з метою обговорення тактики спільних дій, а також стосовно розгляду пропозицій щодо укладення перемир’я, згоду на яке було отримано від польського короля Яна Казимира.

З метою підтвердити достовірність фактів, наведених у зазначеному літописі стосовно вже вказаної нами проблеми, ми звернулися до інших джерел. Зокрема, за даними Ф. Бабінгера, османський історик-літописець XVII століття Хусейн Веджігі / Hüseyin Vecîhî³⁶ в своєму літописі “Історія Веджігі” *وَجِيهِي تَارِيخِي* / Vecîhî Târîh-i³⁷, у якому йдеться про події, що відбувалися упродовж періоду 1047–1069 рр. за календарем гіджрі (за християнським літочисленням – 1637–1659 рр.), стосовно вищезгаданої проблеми зауважив: “Ще до того Запорозькі козаки повстали проти гноблення їх королем Польщі та об’єдналися з кримським ханом Ісламом Гіраєм III (1647 р.). Протягом шести років (1648–1654) було здійснено ряд військових походів на поляків, зруйновано землі останніх та покарано самих ляхів”³⁸.

Більш детальну інформацію про згаданого османського історика-літописця ми отримали з енциклопедії турецької мови та літератури³⁹, де зазначається таке: “Веджігі Хасан Челебі / Vecîhî Hasan Çelebi (народився в 1620-х роках у м. Бахчисарай – столиці Кримського ханства, помер у 1661 році в Стамбулі) був придворним поетом, але здобув славу як історик.

Він брав участь у багдадському поході 1638–1639 років, який завершився перемогою султана Мурада IV (роки правління: 1623–1640), укладанням між Іраном та османською державою мирного договору (на знак закінчення 16-літньої війни), що дістав назву “Kasr-î Şîrîn / قصری شیرین”, між Іраном та османською державою”⁴⁰. Після чого Веджігі написав книгу “Історія здобуття Багдада” / *تاریخی فتھی باغات* / *Târîh-i Feth-i Bağdat*. Оскільки Верджігі походив із кримських татар, то захотів написати історію своєї батьківщини під назвою “Історія Криму” / *تاریخی قیریم* / *Târîh-i Kıym*, яка більш відома зараз під назвою “Історія Веджігі” / *Vecîhî Târîh-i* / *وجیهی تاریخی*⁴¹. Цей літопис за своїм змістом є унікальним твором, містить дуже цінну інформацію про історичні події, про які немає жодних відомостей в інших літописах. Ми можемо пояснити зазначений факт особливим становищем Веджігі в османському уряді, де він був відповідальним за печатку вищезгаданого великого візира та його канцелярії. Такий стан речей обумовив особисту участь Челебі в описаних ним подіях, що й забезпечило йому доступ до першоджерельних матеріалів та інших відповідних документів; тому інформація, яку містить літопис “Історія Криму”, є унікальним джерелом для вивчення стосунків, що існували між українськими козаками та кримськими татарами в XVII ст. Слід наголосити, що зазначений літопис Хасана Веджігі став важливим джерелом для написання історичних творів такими відомими в Османській імперії авторами, як Мустафа Наїма Ефенді (“Історія Наїми”) та Сілахдар Финдикли Мехмед Ага (роки життя: 1658–1723) (“Історія зброєносця” / *سلحدار تاریخی* / *Silâh-dâr Târîhi*). Останній літопис, виданий у 2 томах у 1928 році османсько-турецькою мовою, зберігається в наукових бібліотеках Туреччини, а один примірник цього двотомника зберігається в Бібліотечно-архівно-музейному фонді – кабінеті Омеляна Пріцака Наукової бібліотеки Національного університету “Києво-Могилянська академія”⁴². Згаданий літопис XVII ст. “Історія зброєносця” заслуговує на особливу увагу як одна з найважливіших пам’яток писемності, що стосується історії гетьманської України, зокрема періоду другої половини XVII ст., тому що в цьому літописі міститься найбільше конкретної інформації про дипломатичну діяльність уряду гетьмана Петра Дорошенка.

Інший раритетний твір за авторством Рашіда Мехмеда Ефенді є “Історія”, або “Літопис”⁴³, виданий у 3 томах у 1740–1741 рр., а в 1865–1866 рр. у 5 томах, що зберігається в бібліотеці Стамбульського університету⁴⁴. У ньому висвітлюються події періоду 1660–1722 рр., і цей твір вважається продовженням літопису “Історія Наїми”, або “Історія подій” / *Naîmâ Târîhi* або *Târîh-i Vekâyî*⁴⁵, де висвітлюються події періоду 1574–1659 рр. (за християнським літочисленням). Названа книга Наїми (він сам у 1680 році прибув до Стамбула, працював секретарем “Великого меджлису султана” / *Dîvân-î Nûtmâuin* в палаці Топкапи, помер 1716 р., і який теж мав доступ до відповідних документів для написання історії) видавалася османсько-турецькою мовою загалом 4 рази (в 1734, 1843, 1863 роках) і сучасною турецькою мовою в 6 томах упродовж періоду 1967–1969 рр.: зберігається вона в наукових бібліотеках Туреччини, зокрема в бібліотеці Стамбульського університету⁴⁶. Зазначеного історичного періоду стосується також і історичний твір Дімітрія Кантеміра (роки життя: 1673–1723) “Історія Османської імперії: піднесення та занепад” / “*Incrementa atque decrementa Aulae Othomanicae*”, який ми можемо вважати історичним дослідженням Османської імперії та сусідніх країн⁴⁷. Його праця перекладена кількома мовами, в тому числі й російською. На жаль, українського перекладу ще й досі немає.

Підсумовуючи розгляд історичних творів османської держави та їхніх особливостей, можна дійти висновку про те, що вказані джерела за своїм змістом мали перехідний

характер: від традиційних літописів XV–XVI ст. до історіописання більш високого рівня, властивого для періоду XVII–XVIII ст. Є всі підстави розглядати ці літописи як історичні твори, для яких є типовими не лише фіксація і хронологізація подій та фактів, а й спроби описати та пояснити відповідні події та факти, дати їм власну оцінку. У ряді місць автори порушували питання про причини тих чи інших подій та їхніх наслідків. Ці історичні твори мають важливе значення як історичні та історіографічні джерела для вивчення ключових подій історії України козацької доби, для документалізації відомостей стосовно відносин між Українською козацькою державою, Кримським ханством, Річчю Посполитою, Московією та ін. і відомостей стосовно визвольної війни українського народу в середині XVII ст.

¹ В османській державі “шейх-уль-іслам” – посадова особа, що за своїм офіційним статусом стояла після великого візира і відповідала за релігійні справи (*Develliğlu, Ferit*. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat (Eski ve Yeni harflerle). – Ankara, 1993. 11. Baskı. – S. 451, 995).

² *Сергійчук Богдан., Сергійчук Володимир*. На межі двох світів. Українсько-турецькі відносини в середині XVI – на початку XXI ст. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2011. – 320 с.

³ Р. [Parmaksızoğlu] İ. Silahdar (Зброносець). Silahdar Memed Ağa (Сілахдар Мехмед Ага) / İ. P. [Parmaksızoğlu] // Türk Ansiklopedesi (Турецька енциклопедія). – Ankara, 1980. – Cilt, XXIX. – S. 28–29.

⁴ *Hadzy Mehmed Sena 'i z Krymu*. Historia Chana Islam Gereja III. Tekst turecki wydal, przelozył i opracował Zygmunt Abrahamowicz. Uzupełniający komentarz historyczny Olgierd Górka i Zbigniew Wojcik; pod redakcją naukową Zbigniewa Wójcika. – Warszawa, 1971. Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Wydanie pierwsze. Nakład 1500+200 egz. Arkuszy wydawniczych 23,50. Arkuszy drukarskich 17,25. 204 s. + (72 s. dodatki); *اوجنجی اسلام گرای خان تاریخی*. قریملی حبی محمد ثنائی. (British Museum, No. Add. 7870).

⁵ *Евлія Челебі*. Книга подорожі. Північне Причорномор'я / *Е. Челебі*. – Одеса: Гермес, 1997. – 84 с.

⁶ Дата народження цього літописця не встановлена. Про його життя відомо лише те, що в 1647 році він здійснив паломництво до Кааби, а помер приблизно після цієї дати, 1087 р. за календарем гіджри (за християнським календарем – 1675–1676 рр.).

⁷ *Hası Ali Efendi. Târih-i Kamenice. Süleymâniye Kütüphanesi Nu: 308.* – S. 111b–112a–112b–113a; *Hası Ali Efendi. Târih-i Kamenice (Tahlil ve Metin)* / Г. А. Ефеді. Історія Кам'янця (пояснення і текст). *Hazırlayan Ayşe Hande Can / Упорядник: Айше Ганде Джан*. – Ankara ‘T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütübhaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü’, 2007. – S. V, IX, X, XI.

⁸ *Дімітрії Кантемір* (роки життя: 1673–1723) був видатною особистістю – державним діячем, вченим, літописцем, митцем XVIII ст. (композитором та письменником). Народився в 1673 році в м. Ясси (Румунія), походив з роду ногайських татар, у молоді роки жив у Стамбулі, де здобув хорошу освіту та глибокі знання з різних галузей науки; вивчав турецьку, латинську, грецьку, слов'янські мови; в 1693–1711 роках був воєводою Богданського краю; воєводою Молдавського князівства – в 1693 році та в період 1710–1711 рр.; помер 1723 року в м. Харкові. Д. Кантемір є автором літописного твору “Історія османської імперії: піднесення та занепад”. Про біографію *Д. Кантеміра* докладно див.: *Kantemir Dimitri. Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi / “Incrementa atque decrementa Aulae Othomanicae” / “Історія османської імперії: піднесення та занепад”*. 1. Cilt (том), 2. Bası (видання). – Cumhuriyet kitap klübü (Товариство республіканської книги). Cumhuriyet kitapları (Серія: Республіканські книги). – İstanbul, 1998. – S. 19–27; *Kantemir Dimitri*. – Op. cit. 2. Cilt (том), 2. Bası (видання). – S. 869–880.

⁹ Українські історики частково знайомі з книгою *Э.Челеби* “Книга путешествия”. Перевод и комментарии. – Вып. 1. (Земли Молдавии и Украины). – М.: 1961.

¹⁰ *Babinger Franz. Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri. Çeviren Prof. Dr. Coşkun Üçok*. – Ankara, 1982, Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları: 435, Türk Tarih Kurumu Basımevi. – S. 11. – 502 s.; *Togan, A. Zeki Velidi. Tarihte Usûl*. – İstanbul, 1985 ‘Enderun Kitabevi’. – S. 209. – 350 s.

¹¹ *Öztürk Yücel. Özünden Tunaya: Kozaklar* (укр. м. “Козаки: від Дніпра до Дунаю”). – 1. – İstanbul, 2004. “Yeditepe Yayınevi”. – 1. Baskı. – S. 341–342. – 488 s. +1 (мапа).

¹² *Останчук Віктор, Галенко Олександр*. Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі “Дар великих мужів у воюванні морів” / *Marra Mundi*. Збірник наукових праць на

пошану *Ярослава Дашкевича* з нагоди його 70-річчя. *Studia in honorem Jaroslavi Daškevyč septuagenario dedicata*. Видавництво М. П. Коць. – Львів – К. – Нью-Йорк, 1996. – С. 341–426. – 991 с.

¹³ *Акчокракли О.* Татарська поема Джан-Мухаммедова. Про похід Ісляма Гірея (II) III спільно з Богданом Хмельницьким на Польщу у 1648–49 рр. (за рукописом з матеріалів етнографічної експедиції Кримського НКО по Криму влітку 1925 року) // *Східний світ*. – 1993. – № 1. – С. 134–139. Також див.: *Софонович Ф.* Хроніка із стародавніх літописців / Упорядники: Мицик Ю., Кравченко В. – К., 1992. – С. 226.

¹⁴ *Акчокракли О.* Назв. праця. – С. 134–139.

¹⁵ На думку відомого сходознавця професора *Ярослава Дашкевича*, “...відносини на Великому кордоні були надто напруженими, і людське життя цінувалося дуже мало. За таких умов при виникненні реальної загрози етноциду з боку Польського королівства козацько-татарський союз став можливим”. Див.: *Дашкевич Я.* Козацтво на Великому кордоні // *Український історичний журнал*. – 1990. – № 12. – С. 21–22.

¹⁶ Про воєнно-політичний союз України з Кримським ханством також див.: *Гуржій О., Ісаєвич Я., Котляр М.* Історія України: нове бачення (За ред. В. Смолія). – К., 1995. – Т. 1. – С. 153–154.

¹⁷ / Видатний тюрколог Самойлович писав про те, що “В старые времена, когда народы Азии были очень малоизвестны в Европе, европейцы придавали слову tatar (или даже tartar) чрезмерно широкое значение, применяя его и к тибетцам, и к японцам, и к манджурам. ...татарами называют целый ряд племен турецкой национальности...” (*Самойлович А. Н.* Избранные труды о Крыме: сборник / Ред.-сост. Е. Г. Эмирова; Вступ. статья А. А. Непомнящего. Симферополь: Доля, 2000. – С. 127. – 296 с. – “Бильги чокрагы”).

¹⁸ *Бовгрия Андрій.* Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 304 с.

¹⁹ *Туранли Ферхад.* Тюркські джерела до історії України. – К.: Видавництво Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2010. – С. 84–116. – 368 с.

²⁰ *Туранли, Ф.* Назв. праця. – С. 148–159.

²¹ За даними *В. Сергійчука*, “Богдан Хмельницький відрядив офіційне посольство до Бахчисараю, пропонуючи союзництво кримському ханові” (*Сергійчук В.* Іменем війська запорозького. – К., 1991. – С. 142). Також він дає нам відомості про друге посольство: “Наприкінці березня до Бахчисараю приїхало друге козацьке посольство в складі *Богдана Хмельницького*, його сина *Тимоша* та *Кіндрата Бурляя*” (*Сергійчук В.* Назв. праця. – С. 146). Стосовно зазначених питань інший відомий дослідник історичного минулого *Ю. Мицик* наголошує, що “було послано гінців до донських козаків, турецького султана, кримського хана...” (*Мицик Ю., Плохій С., Стороженко І.* Як козаки воювали: історичні розповіді про запорозьке козацтво. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 223).

²² *Туранли Ф.* Назв. праця. – С. 86–91 (15а–19б).

²³ Там само.

²⁴ Див. прим. 27.

²⁵ *Туранли Ф.* Назв. праця. – С. 88 (17а).

²⁶ Про це докладно див.: назв. праця. – С. 85–90 (14б–19б).

²⁷ *Величко С.* Літопис. – Т. I. – К., 1991. – С. 69, 70, 71. Також див.: *Туранли Ф.* Назв. праця. – С. 93–94 (21а–21б).

²⁸ *Туранли, Ф.* Назв. праця. – С. 95 (28б).

²⁹ Йдеться про м. Львів.

³⁰ 11 жовтня 1648 року.

³¹ *Туранли Ф.* Назв. праця. – С. 96 (29а). З приводу цього питання вищезгаданий історик *В. Сергійчук* зазначає таке: «26 вересня в Старокостянтиніві відбулася козацька рада, на якій, за участю Тугай-бея, було ухвалено рішення продовжити військовий похід у Західну Україну. Через чотири дні, оточивши Львів, Б. Хмельницький, аби не допустити руйнування цього міста, відправив свого посланця до його жителів, вимагаючи видати йому “головних провинників” – Ярему Вишневецького та Олександра Конєцпольського, а також припинити чинити опір» (*Сергійчук В.* – Назв. праця. – С. 156).

³² *Туранли Ф.* Назв. праця. – С. 99–101 (28б–31а).

³³ Назв. праця. – С. 100 (30а).

³⁴ Назв. праця. – С. 102–116 (32а–48б).

³⁵ Назв. праця. – С. 114–115 (47а–48б).

³⁶ *Хусейн Веджігі* – родом з Криму; переїхавши до Стамбула, обіймав посаду довіреного секретаря Великого візира *Кару Мустафи Паши*. Помер 06.IX.1660 р. в Стамбулі (*Babinger Franz*. *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*. Çeviren *Prof. Dr. Coşkun Üçok*. – Ankara, 1982; *Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları*: 435, *Türk Tarih Kurumu Basımevi*. – S. 229. – 502 s.; *وجیهی تاریخی / Vecihî Târîhi*. – Arşiv. – № 1307. – Süleymaniye Kütübhanesi. – İstanbul (16–876). – S. 72a).

³⁷ *وجیهی تاریخی / Vecihî Târîhi*. – Arşiv. – № 1307. – Süleymaniye Kütübhanesi. – İstanbul (16–876). – S. 72a.

³⁸ Там само.

³⁹ *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi: Devirler, İsimler, Eserler, Terimler / Yayıncı kuruluşu: Ezel Erverdi, Mustafa Kutlu, İsmail Kara*. – Cilt 8. – İstanbul: Dergah yayınları, 1998. – S. 522. – 523+30 s.

⁴⁰ *Uzunçarşılı İsmail Hakkı*. *Osmanlı Tarihi* (Османська історія). – *Türk Tarih Kurumu Basımevi* (Видавництво Інституту тюркської історії). – Ankara, 1995. – III. Cilt, I. Kısım, 5 Baskı. (II. Selim Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Andlaşmasına Kadar). – S. 202–206.

⁴¹ *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi: Devirler, İsimler, Eserler, Terimler / Yayıncı kuruluşu: Ezel Erverdi, Mustafa Kutlu, İsmail Kara*. – Cilt 7. – İstanbul: Dergah yayınları, 1998. – S. 287. – 564+24 s.

⁴² *Финдиклилі Мегмед Ата, Сілахдар*. *Історія зброєносця / سلهدار فندقلیلی مهمد اغا، سلهدار تاریخی / “Книги товариства тюркської історії”*. – Стамбул: Державне видавництво, 1928. – Т. I. (~1654/1655–1682/1683). – S. 565–570. – 763 s.

⁴³ *Büyük Türk Klâsikleri: Başlangıçtan Günümüze Kadar. XVII. Yüzyıl Dîvân Nazmı / Hulûk İpekten, Mustafa İsen, Turgut Atabey, Metin Akkuş*. Râşid. – Cilt 6. – İstanbul ‘Ötüken Neşriyatı A.Ş.’, 1987. – S. 322–323. – 414 s.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ *Büyük Türk Klâsikleri: Başlangıçtan Günümüze Kadar. XVII. Yüzyıl Dîvân Nesri / Hulûk İpekten, Mustafa İsen, Turgut Atabey, Metin Akkuş*. Naîma. – Cilt 7. – İstanbul ‘Ötüken Neşriyatı A.Ş.’, 1988. – S. 153–155. – 423 s.

⁴⁶ *Ibidem; Na’ima, Mustafa Efendi*. *Naîma Tarihi / Târîh-i Na’ima*. – İstanbul, 1863. – Cilt, IV. – S. 278–281 (*Мустафа Наїма Ефенді*. *Історія Наїми*. – Стамбул, 1863. – Т. IV. – С. 278–281).

⁴⁷ *Kantemir Dimitri*. *Osmanlı İmparatorluğu’nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi / “Incrementa atque decrementa Aulæ Othomanicæ” / “Історія османської імперії: піднесення та занепад”*. 1. Cilt (Том), 2. Bası (Видання). – Cumhuriyet kitap klübü (Товариство республіканської книги). Cumhuriyet kitapları (Серія: Республіканські книги). – İstanbul, 1998. – S. 19–27; *Kantemir Dimitri*. *Op. cit.* 2. Cilt (Том), 2. Bası (Видання). – S. 869–880.